

УДК 323.17 (477)

Алла Киридон

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ (1991–2015 РР.)

Ідентичність укорінена в пам'яті, а ідентифікація (поряд з легітимацією) є однією з основних функцій політики пам'яті. Характер національної ідентичності обумовлює стрижневі параметри політики пам'яті; остання ж вибудовується з урахуванням маркерів національної ідентичності з метою її увиразнення та консолідації. Зміни суспільно-політичної дійсності неминуче призводять до вироблення / трансформації політики пам'яті з відповідними параметрами конструювання образу минулого.

Ключові слова: ідентичність, національна ідентичність, пам'ять, політика пам'яті.

Фундаментальні трансформації в українському суспільстві, зміна цінностей та орієнтирів державно-правового й соціального розвитку країни, формування нового типу політичної культури і нових видів політичних відносин увиразнюють пам'ятєву складову як чинник національної ідентичності. Саме пам'ять, яка є соціальною конструкцією, що створюється в теперішньому, “конститує систему суспільних конвенцій” (М. Хальбвакс).

У пропонованій статті за мету визначено окреслення смислового навантаження поняття “політика пам'яті”, її функцій та завдань, виокремлення етапів формування в Україні.

Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина.

Термін “політика пам'яті” є відносно новим та актуальним у рамках різних соціально-гуманітарних наук, що викликає помітні дискусії. До наукового вжитку увійшли схожі за змістом поняття: “історична політика”, “меморіальна політика”, “хронополітика”. Розмаїття існуючих тлумачень поняття дослідники умовно розподіляють на дві групи. Представники ціннісного підходу політику пам'яті визначають як:

– різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті (Ж. Мінк);

– як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє (П. Нора);

– як публічний простір діалогу суспільних сил та істориків (О. Міллер).

Інструменталістське трактування політики пам'яті розглядає її як систему заходів з уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле єдиній логіці національного історичного нарративу.

Прихильники конструктивістського підходу політику пам'яті тлумачать, як:

– нав'язану пам'яті і дозволену історію (П. Рікер);

– як “створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, й тих, які потрібно з неї “стерти”;

– програму та дії з впровадження цих критеріїв у масову свідомість з ціллю перетворення їх у неусвідомлені стереотипи;

– розробку та пропаганду контексту, у якому відібрані для відновлення у масовій свідомості події поєднуються з актуальною реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання” (С. Кара-Мурза);

– як процес вибудовування суголосних настроїв епохи (і певних політичних сил) образів минулого, символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі й у процесі політичного й культурного суперництва еліт (Ю. Шаповал).

Політика пам’яті характеризується актуалізацією та вибірковістю, фокусує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші. При цьому варто зауважити, що “пам’ять” розглядається нами як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв’язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам’ять завжди виступає як актуальний конструкт. Суть сучасного у контексті формування простору пам’яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і, по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє.

Базовими принципами вибудови образів-спогадів при конструюванні політики пам’яті в Україні є травма/трагедія та тріумф. Травмуючий образ минулого концептуалізує політику пам’яті держави, водночас тріумф – героїзує її. Окремі сюжети минулого потрапляють в зону “змови мовчання” (колективна пам’ять намагається не згадувати те, що травмувало її найбільш). Водночас політика пам’яті є ретранслятором історичного досвіду, іноді гостро травматичного. Свідома актуалізація зон “змови мовчання” використовується для унеможливлення ретравматизації.

У політиці пам’яті відображаються:

- досвід суспільства,
- актуальний стан його базових інститутів,
- його соціально-політична структура,
- співвідношення суспільних сил,
- переконання та оцінки державно-політичних лідерів.

Репрезентації минулого здійснюються у вигляді різноманітних практик:

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, наратив тощо);
- візуальних (державна символіка, пам’ятники, музеї тощо);
- ритуальних (паради, свята тощо).

Актуалізація політики пам’яті відбувається також через місця пам’яті (П. Нора).

Італійський вчений К. Фогу називає три основні фактори, які впливають на конструювання пам’яттєвих смислів:

1) політичне середовище держави та роль, що її відіграє пам’ять у легітимізації політичних партій і їх лідерів;

2) структуру власності на засоби масової інформації, на які покладена місія організації відкритої дискусії, що може стимулювати перегляд інституціоналізованих форм пам’яті;

3) зовнішньополітичні пріоритети, заради яких окремі держави та політичні сили можуть організувати зміни в політиці пам’яті.

До формотворчих чинників політики пам’яті дослідники відносять також тип політичного режиму, ступінь теоретичного забезпечення тієї чи іншої версії минулого, підбір кадрів у її донесенні, професійний рівень політиків, застосовані політичні технології, розвиток політичної культури, стан політичної свідомості громадян, особисті якості об’єкта (довірливість, звичка підкорятися) тощо.

Серед провідних функцій державної політики пам’яті – сприяння утвердженню зовнішньо- та внутріполітичної легітимності державного ладу (“історичних прав” держави та політичної нації на існування, суверенітет,

існуючу форму державного ладу, територію тощо); формування офіційної ідеології національно-державного будівництва (“національної ідеї”); забезпечення загальногромадянської ідентичності та лояльності нації до держави, консолідації суспільства навколо базових пріоритетів розвитку; виховання громадянської свідомості та її мобілізація на виконання пріоритетних завдань; забезпечення конструктивної спадковості різних вікових генерацій як передумови редуплікації суспільного життя та національних традицій; організацію поширення (пропаганду) суспільно значущих знань щодо подій та процесів національної історії всередині держави та за кордоном, сприяння розвитку загального освітнього й культурного рівня населення; участь у забезпеченні безпеки (через заходи з гуманітарної, інформаційної безпеки, військово-патріотичне виховання громадян) та сприятливих зовнішніх умов існування держави.

Її реалізація передбачає вирішення таких основних завдань: визначення, згідно зі стратегічними потребами розвитку України і її суспільства, змістовних пріоритетів та організаційно-правових засад провадження політики національної пам’яті; організацію уповноваженими державними установами та об’єднаннями громадян наукових, інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам’яті; сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору та міжрегіональної інтеграції в Україні; збереження, відповідно до чинного законодавства України, духовних та матеріальних носіїв пам’яті про минуле, залучення їх до формування національної пам’яті нинішнього та майбутніх поколінь українського народу; створення наукових та інформаційно-духовних передумов до відновлення історичної справедливості щодо жертв незаконних та антилюдських діянь та подій, які мали місце в минулому українського народу; забезпечення належного місця прищепленню науково обґрунтованих знань про минуле на різних рівнях здобуття освіти, у гуманітарній роботі з громадянами України; поширення об’єктивної інформації про минуле українського народу, його місце у цивілізаційному поступі людства; допомогу зарубіжному українству, на основі норм міжнародного права та добросусідства, у збереженні національної пам’яті як складової національно-культурної ідентичності; сприяння забезпеченню інформаційної безпеки, суверенних прав, територіальної цілісності України, її інтеграції в європейський гуманітарний простір.

Інструментарій політики пам’яті включає законотворчість, юридичні санкції, меморіалізацію, освітні ресурси, медійні проекти та ряд інших засобів конструювання образів історичного минулого та суспільної пам’яті про нього. Однак, який би зміст не мали нові стандарти і правила політичного життя, імплементація новацій завжди викликає конфлікт з традиційними елементами політичної культури (а відтак – моделями політики пам’яті). Перебуваючи у процесі адаптації традиційних політичних норм до “сучасних”, політична культура дезінтегрується, змінюється її структурна конфігурація. Традиційні ідентитети підпадають під сумнів, поступово втрачаючи своє значення, що робить уразливими відчуття національної і громадянської ідентичностей. Це супроводжується збільшенням відстані між політичними світами суб’єктів політики, що ускладнює, а іноді й унеможлиблює належну всезагальну підтримку “нових” політичних структур та відповідних моделей пам’яті.

Відтак, в умовах незалежності (а вшановування цих процесів започатковане наприкінці 1980-х рр.) умовно окреслюються кілька етапів формування політики пам’яті. Причому в подальшому можна говорити про обумовленість політики пам’яті характером влади (президентськими термінами). Водночас наголосимо,

що під впливом політики пам'яті відбувається “переписування” підручників, зміна місць пам'яті тощо.

I етап – кінець 1980-х (друга половина 1980-х) – 1994 р. (до президентства Л. Кучми), причому можна виокремити підперіоди:

I. Трансформаційних змін свідомісного рівня кін. 1980–1991 рр.

В умовах перебудови почалися зрушення свідомісного рівня, викликані зростанням інтересу до минулого, ліквідацією “білих плям” тощо. Поява препринтів, літератури діаспори, інтерес до козацтва, до витоків української державності, українського національного руху, української революції 1917–1920-х рр., руйнації храмів, Голодомору, репресій тощо. Варто зауважити, що історична проблематика / її використання стала провідною у діяльності опозиційних до Компартії структур – Народного руху України, Української Гельсінської спілки.

Історія стала використовуватися для легітимації незалежної України. Поява терміну “історична пам'ять”. Хоча, на нашу думку, твердження М. Хальбвакса стосовно того, що “історія” і “пам'ять” – протилежні явища, висловлене на початку ХХ ст., залишається актуальним. Пам'ять перебуває у процесі постійної еволюції, відкрита як до діалектики збереження, так і амнезії, підвладна маніпуляціям, здатна на довготривалі латентні періоди і раптові пробудження. (П. Рікер пропонує навіть термін “робота пам'яті”). Щодо історії, то – це, перш за все, репрезентація минулого, спроба реконструкції того, чого вже немає. Потенційно існує небезпека використання історії в політичних цілях, то маніпуляції історичною пам'яттю можуть привести до напруження і конфронтації у суспільстві. Часом подальший розвиток політичних подій залежить від того, наскільки окремі історичні події освячуються, перетворюються на впливові символи і міфи, як і у який спосіб відбувається нагадування про масові кривди з вини “іншого” – угруповання, політичної сили, держави.

II. 1991–1994 рр. Президентство Л. Кравчука (Перший Президент незалежної України (грудень 1991 р. – липень 1994 р.) (“... той, хто задав напрямок” (Ф. Ніцше).

З ім'ям першого Президента незалежної України традиційно пов'язують прийняття Акта про незалежність України, проведення референдуму 1 грудня 1991 р., ліквідацію СРСР, нові державні атрибути, дистанціювання від СНД, перші кроки щодо інтеграції України до європейських структур.

Як зауважив російський дослідник Д. Анікін, особливістю пострадянського простору є значний плюралізм стратегій політики пам'яті, залежно від того, як держави позиціонували себе відносно Російської імперії та СРСР, як оцінювали процес входження в цю державницьку структуру: завоювання, вимушене приєднання чи входження на добровільних засадах.

За президентства Л. Кравчука з публічного простору та колективної пам'яті почала витіснятися радянська історична спадщина – як щось “накинута ззовні”, вороже національним українським інтересам. Негативний образ радянської минувшини, доповнений колоніальними та постколоніальними концепціями, було фактично виключено з національного наративу і віднесено до російської історії. Фактично йдеться про формування доволі спрощеної “чорно-білої” картини.

Відтак на цьому етапі яскраво репрезентовано амбівалентність моделей пам'яті – існуючої “радянської” й народжуваної “націоналістичної”. Легітимація нового політичного суб'єкта (держави) досягалася й за рахунок історії, як ресурсу виправдання політичних рішень. Виразною рисою суспільної свідомості було конкурування різних типів пам'яті.

II етап – 1994–2004 рр. (Президентство Л. Кучми).

У внутрішній політиці Л. Кучма відзначається обережною послідовністю і передбачуваністю. Його зусиллями врегульовано надзвичайно складну проблему кримського сепаратизму. Завдяки ініціативі Президента держави Верховна Рада України 28 червня 1996 р. ухвалила Конституцію України.

Активна зовнішньополітична та зовнішньо-економічна діяльність дозволила вирішити такі нагальні проблеми, як укладання територіальних претензій Румунії, підписання і ратифікація Великого російсько-українського договору й угоди по Чорноморському флоту. Україна отримує вкрай потрібні енергоносії; інтеграція України до європейських і світових структур: відбувся вступ до Ради Європи, укладено угоди з Євросоюзом та іншими міжнародними об'єднаннями.

Політика пам'яті – невизначена (двоїста або навіть “багатовекторна”): з одного боку саме за президентства Л. Кучми офіційне визнання як “батько української нації” отримав М. Грушевський, але водночас не спостерігається активної реконструкції радянських міфів. Відтак, для періоду президентства Л. Кучми характерним виявилось механічне поєднання парадигм національної та радянської історії, що вилилося у паралельне відзначення протилежних за своїм ідеологічним наповненням ювілеїв.

III етап – січень 2005–2010 рр. (Президентство В. Ющенко).

Взято курс на суто національну версію політики пам'яті; різка відмова від радянських шаблонів трактування минулого, активізація вивчення минулого, зростання кількості місць пам'яті, посилена увага до вивчення Голодомору. За президентства В. Ющенко створено спеціальну інституцію для координування політики пам'яті – Український інститут національної пам'яті (УІНП). Як зауважив В. Кравченко, фактично всі п'ять років цього президентства тривала українсько-російська війна національних міфологій, що переходила в дипломатичну і навіть економічну, оскільки обидві сторони надавали символічній реальності не меншого значення, ніж соціальній.

IV етап – 2010–2014 рр. (Президентство В. Януковича) – позиціонування політики пам'яті як альтернативної попередньому президентству (відповідні акценти в ставленні до голодомору, Другої світової війни та ін.). Поступове зміщення акцентів від національно-орієнтованої парадигми до “інтернаціоналістської” та російськоцентричної. Зміна характеру діяльності УІНП (інституція перетворена на науково-дослідну). Прикметною рисою діяльності УІНП у цей період стала спроба згуртування навколо інституції провідних фахівців студій пам'яті, що вигідно позиціонувало Україну в осмисленні нового напрямку досліджень й забезпечувало формування дослідницького інструментарію.

V етап – з 2014 р. (Президентство П. Порошенка).

Засудження злочинів комуністичного минулого; десоветизація; декомунізація. Зміна акцентів політики пам'яті з відповідною символізацією простору та комеморативними практиками. Перетворення УІНП з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади. Небезпека появи своєрідного орвеллівського “міністерства правди”.

Насамкінець, зауважимо: у своїй змістовній основі, функціях, спрямованості та інших сутнісних характеристиках державна політика пам'яті визначається, передовсім: особливостями державно-політичного, суспільно-економічного ладу та апарату державного управління, міжнародного становища держави; ступенем реального суверенітету країни (народу) у минулому та сьогодні тощо; базовими (актуальними) потребами суспільного розвитку, конкретно-історичними викликами, що стоять перед певною державною (політичною нацією, народом тощо); перебігом історичного минулого, цивілізаційними традиціями певної держави (нації); особливостями конкретної культурно-

освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних пережиттів минулого.

Реалізація державної політики пам'яті здатна мінімізувати вплив несприятливих для розвитку української суверенної та соборної державності чинників, серед яких: відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної державної або громадянської ідентичності; наявність істотних регіональних відмінностей в історичній свідомості на фоні відсутності чітко сформульованої ідеології загальнонаціонального розвитку; кон'юнктурне використання історичного матеріалу, або його тенденційного тлумачення як знаряддя політичного протистояння, перетворення його на елемент іредентистських та сепаратистських настроїв, політичного радикалізму; спекулятивне застосування псевдоісторичних аргументів для розпалення міжнародної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості; проникнення у суспільну свідомість полярних та політично заангажованих оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними, регіональними спільнотами; поширення серед широкого загалу міфологізованих, свідомо фальсифікованих інформаційних матеріалів на історичну тематику, провокування суспільного розбрату на ґрунті конфліктного бачення минулого.

Таким чином, характеристика політики пам'яті, її функціональне наповнення, параметри регулювання пам'яттєвих смислів, репрезентативна складова, символізація та комеморативні практики узалежнені від політико-владної компоненти. Уважаємо за потрібне наголосити, що будь-яке некоректне, необдумане, надмірне “управління пам'яттю” може призвести до незворотних наслідків.

Список використаних джерел

- Аникин Д. А.* Политика памяти в современном украинском обществе / Д. А. Аникин // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії: Зб. статей / За заг. ред. к. філос. н., проф. О. Черемської, д. філос. н., проф. О. Кузя (матеріали IV міжнародної наук. конф., Харків, 8–9 квітня 2014 р.). – Харків: Видавець Іваненко І. С., 2014. – С. 210–216; *Васильев А. Г.* Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А. Г. Васильев // *Фундаментальные проблемы культурологии*. – Т. VI: Культурное наследие: от прошлого к будущему / отв. ред. Д. Л. Спивак – М., Спб.: Новый хронограф, Эйдос, 2009; *Волянюк О. Я.* Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог / О. Я. Волянюк // *Національна та історична пам'ять*. Зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 2; *Гирич І.* Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К., 2010; *Європа та її болісні минувшини* / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарром; [Пер. з фр. Є. Марічева]. – К., 2009; *Зуйковська А.* Соціокультурні засади розвитку політичної культури / А. Зуйковська // *Політичний менеджмент*. – 2010. – № 4. – С. 65–72; *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. – К., 2011; *Міхнік А.* Історична політика: російський варіант / А. Міхнік. – К., 2006; *Миллер А.* Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (Интервью) / А. Миллер // *Отечественные записки*. – 2008. – № 5(44); *Нагорна Л.* Історична пам'ять. Теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012; *Нечитайло А. А.* Націєтворення та національна пам'ять в епоху постмодерну та розбудови глобального інформаційного суспільства / А. А. Нечитайло // *Політологічний вісник: Зб. наук. пр.* / За заг. ред. Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька. – К.: ВАДЕКС, 2014; *Рикер П.* Память. История. Забвение. – М., 2004; *Савицька І. М.* Формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті / І. М. Савицька // *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України*. Сер.: Гуманітарні студії / ред. кол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ НУБіП

України, 2014. – Вип. 203. – Ч. 1; *Солдатенко В.Ф.* Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 1; *Степико М. Т.* Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011; *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс. – М., 2007.

Алла Киридон

ПОЛИТИКА ПАМ'ЯТИ В УКРАЇНІ (1991–2015 ГГ.)

Идентичність укоренена в пам'яті, а ідентифікація (наряду с легітимацією) являється одной из основных функций политики памяти. Характер национальной идентичности обуславливает стержневые параметры политики памяти; последняя же выстраивается с учетом маркеров национальной идентичности с целью ее выразительности и консолидации. Изменения общественно-политической действительности неизбежно приводят к выработке / трансформации политики памяти с соответствующими параметрами конструирования образа прошлого.

Ключевые слова: ідентичність, національна ідентичність, пам'ять, політика пам'яті.

Alla Kyrydon

POLITICS OF MEMORY IN UKRAINE (1991–2015 YEARS)

The identity rooted in memory, and identity (along with legitimation) is one of the main functions of policy of memory. The nature of national identity determines the pivotal the policy settings memory. The latter is constructed based on markers of national identity with the aim of expressiveness and consolidation. Changes in the socio-political reality will inevitably lead to the development / transformation of policy of memory with the relevant options constructing the image of the past.

Key words: identity, national identity, memory, policy of memory.